

FÜGEDI ERIK

A befogadó: a középkori magyar királyság*

A németek magyarországi települése elvileg kétoldalú esemény volt; politikai szempontból az osztrák őrgróf (később: herceg) és a magyar király vagy ha a kérdést kitágítjuk, a német–római birodalom és a magyar királyság ügye, a település szempontjából pedig a német nép és Magyarország népeié. Így tekintve a német keleti település Magyarországra és a német tartományok történetének keretébe tartozik, meggyőződésem azonban – bármilyen furcsán hangzik –, hogy a folyamat csak az európai történet keretében érthető meg, s ezért remélem, hogy a magyarországi német települést sikerül úgy felvázolni, hogy az beleilleszthető legyen Európa népesedés- és településtörténetébe, annak szerves részét alkossa.

A „magyar királyság” kifejezést szándékosan használom. Az állam fogalmát ugyan már régóta alkalmazzák a középkori politikai képződményekre, de alkalmazásuk egyrészt biztosan félrevezető, másrészt az állam fogalmában még ma is a 19. század politikai elképzelései élnek, amelyektől lehetőleg teljesen meg kell szabadulnunk ahhoz, hogy a német települést történeti jelentőségének megfelelően ítélhessük meg.

Időrend szempontjából a tárgyalás a mohácsi csatával szakad meg, 1526 azonban csak a végső határ, s a honfoglalástól eltelt hat századot nem tárgyalom majd azonos mértékben. Célkitűzésemnek megfelelően főképpen a német település kezdeti szakaszát szeretném megragadni, ez pedig a 14. század derekán véget ért. A tárgyalás súlypontja ez a

*1970–72-ben a Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte konferenciát rendezett a német keleti településről nem is egy, hanem két éven át hat ülészakon. 1971 őszén tartottam meg a fenti címmel előadásomat, amelynek lényegét az alábbiakban nemcsak azért szeretném magyarul is közreadni, mert a német kiadvány nehezen férhető hozzá, hanem azért is, mert felfogásom bizonyos részében eltér a szokványostól.

Azt tekintettem feladatomnak, hogy a magyar történettudomány újabb eredményeiből kiindulva átfogó képet rajzoljak meg a magyarországi német településről, és kiemeljem legfontosabb politikai, társadalmi és gazdasági jellemzőit. Úgy gondoltam, hogy mindkét félnek akkor teszek jó szolgálatot, ha elkerülöm az ilyenkor szokásos „kiértékelést”, helyette tényekre támaszkodva próbálok meg az összefüggések felderítését.

Az előadás eredeti címe „Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland”, és a jelenlegi-nél bővebb szövegében megjelent a Walter Schlesinger által szerkesztett „Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte” c. kötetben (Vorträge und Forschungen XVIII. Hrg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Sigmaringen, J. Thorbecke 1974).

korai szakasz, a későbbi másfél évszázad csak annyiban szerepel, amennyiben ezt a korai szakaszt megvilágítja. Talán nem is kell leírnom, hogy az egész fejlődést elsősorban magyar szempontból kívánom megvilágítani.

*

A becslések szerint Magyarország lakossága az ezredfordulón egymillió fő volt, és az első kereszties hadjárat idején sem lehetett sokkal több, mert a paleodemográfiai vizsgálatok szerint az évi természetes szaporodás nem haladhatta meg a négy ezreléket.¹ Ezzel az állítással összhangban áll a magyar településtörténet megállapítása, amely szerint az országban még nagy kiterjedésű erdők voltak találhatóak, s a Dunántúlon és az Alföldön kívül csak a folyóölgyekben volt sűrűbb a település. Az erdők elsősorban az ország északi és keleti részén terültek el, népsűrűség szempontjából az ország súlypontja a Dunántúl volt.² Szándékosan kerüljük itt a ma használatos négyzetkilométerenkénti népsűrűséget, mert a települési viszonyokat a kor emberének szemével szeretnénk megítélni. Ha Freisingi Ottó vagy kortársai elbeszélését olvassuk, akik saját maguk jártak Magyarországon, vagy elsőkézből szerezték ismereteiket, akkor elsősorban az ország földje termékenységének hangsúlyozása tűnik szembe.³ Freisingi Ottó egyenesen az isteni türelem megnyilvánulásának tekinti, hogy ilyen csúnya nép ilyen szép és termékeny földön élhet, amely az ótestamentumi Egyiptomhoz vagy a Paradicsomhoz hasonlít.⁴ Az ugyanezen időtájt itt tartózkodó Abu Hamid al Andalusi fontos utalást írt le az ország arany- és ezüsttermeléséről.⁵ A 12. század írói nem az alacsony népsűrűségről beszélnek, erről talán nem is nagyon alkothattak maguknak fogalmat, pedig ez még a 14. század elején is feltűnt egy Európa leírását készítő francia dominikánusnak.⁶ A kereszties hadjáratban résztvevők

¹ Fügedi E.: A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. Demográfia, 1969. 500–507.

² A Dunántúl gazdasági (és kulturális) fölényét három jelenség bizonyítja: a) Az I. István által alapított tíz egyházmegye közül négy (Esztergom, Győr, Veszprém, Pécs) esik a Dunántúlra. A későbbi alapítások ugyan némi eltolódást eredményeztek, de az egyházmegyék egyharmada még így is ezen a területen helyezkednek el. – b) A korai városoknak mintegy a fele ugyancsak dunántúli (E. Fügedi: Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn. Alba Regia, 10/1969. 109) – c) A monostorok legnagyobb része – és a legnagyobb monostorok – szintén ezen a területen épültek fel (Fügedi E.: Kolduló rendek és városfejlődés Magyarországon. Századok, 106 (1972. 70–74). – A Dunántúl az egész középkoron át megtartotta a területét meghaladó jelentőségét annak ellenére, hogy a bányavárosok egyike sem esett ide.

³ Így Ansbert: Historia de expeditione Friderici imperatoris; A. Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae. Bp. 1937. 292; Guibertus abbas: Historia Hierosolymitana, Gombos: i. m. 1096.

⁴ Gesta Friderici imperatoris I. 33.: *Hec enim provincia . . . tam innata amenitate faciei leta quam agrorum fertilitate locuples esse cognoscitur, ut tamquam paradisi Dei vel Egyptus spectabilis esse videatur . . . potius divina patientia admiranda, que, ne dicam hominibus, sed talibus hominum monstis tam delectabilem exposuit terram.* Gombos: i. m. 1767.

⁵ Acta Orientalia Acad. Sc. Hung. 5/1955. 20.

⁶ Legfeljebb Odo de Deuil szavait (*terra haec tantum pabulosa est*, Gombos: i. m. 1720) tekinthetjük célzásnak a ritka népsűrűsége. Ezzel szemben a Descriptio Europae Orientalis közvetlen utalással él: *sunt tamen multa oppida, castra seu fortalitia et ville innumerabiles in dicto regno et cum hoc toto videtur prefatum regnum esse vacuum propter magnitudinem eiusdem.* (Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria,

főként az ország földjének termékenységét vették észre, erre vonatkozó értesülésüket terjesztették el Európában, s ezzel megszületett az elkövetkezendő település egyik partnere.

A másik partner a magyar király volt, aki számára a ritka település mindaddig nem jelentett gondot, amíg serege a lovasnomád harcmodorral élt. Ez a harcmodor azonban nem volt soká fenntartható. 1099-ben Kijev mellett a kunok megverik a királyt a lovasnomádok egyszerű trükkjével⁷ (amit egyébként a magyarok félszázaddal korábban még eredményesen alkalmaztak), s a magyar sereg végképpen a páncélos nehézlovasságra áll át.

A magyar királyt nemcsak országának ritka települése készítette elő idegen telepesek elkövetkezendő befogadására. A 10–11. században keletről jövő új népcsoportok szálltak meg Magyarországon zárt egységben és saját szokásaik szerint. Tekintsünk el itt most attól a kérdéstől, hogy ez a nomád politikai struktúrára vezethető-e vissza vagy sem,⁸ ehelyett emeljük ki a következmények két legfontosabbikát: 1. hogy az országban a honfoglaláskor talált idegen népelemeket nem lehetett teljesen asszimilálni; 2. hogy idegeneket jóval a nyugati bevándorlás előtt is befogadtak, és letelepedhettek anélkül, hogy beolvasztani vagy – ami még ennél is feltűnőbb – megkeresztelni akarták volna őket. Azok a mohamedánok, akikkel Abu Hamid érintkezett, akkor már másfél százada éltek itt, mohamedánok maradtak, mialatt a magyarokat a kereszténység felvételére kötelezték. Nem hangsúlyozható eléggé, hogy a korai magyar királyság politikai struktúrájába idegen elemek illeszkedtek bele. Nyoma sincs etnikai és – legalább is a 13. század előtt – vallási türelmetlenségnek. A későbbi német település szempontjából ezek a tények rendkívüli fontossággal bírnak. Összefoglalóan úgy jellemezhetjük a fejlődést, hogy két tényező hatott: a Magyarországot megismerő keresztések, és a magyar királyság haderejének átszervezése. A két tényező a 12. században kapcsolódott össze, összekapcsolódásuk következtében az ország korábbi elszigetelődése nem volt tovább fenntartható, mert

a) a Nyugat-Európa és Magyarország közötti demográfiai feszültség nyilvánvalóvá lett;

b) mert a magyar király arra kényszerült, hogy jövedelmét fokozza, birtokait jobban kihasználja – ez pedig nem ment másképpen, mint a termelő népesség számának gyors emelésével, tehát idegen telepesek behívásával. A magyar király ezt annál könnyebben megtehetette, mert már régóta hozzászokott, hogy különböző etnikumú népek felett uralkodjon.

A kialakult helyzetben egyrésztől a magyar király hajlandó volt a kezdeményezést magához ragadni és idegen telepeseket országába hívni, másrésztől Európa népei erre a felhívásra gyors és pozitív választ adtak. Természetesnek tűnne, ha a felhívásra kizárólag vagy majdnem kizárólag a szomszédok, tehát a németek, pontosabban a délnémetek válaszoltak volna. De elválaszthatatlan jellemzője a helyzetnek, hogy az alkalmat Európa szinte minden népe megragadta, amelynek soraiban vállalkozó szellemű férfiak voltak,

Polonia, Bohemia. Anno MCCCVIII exarata. Ed. O. Górká Cracoviae 1916, 49, vö. *J. Deér*: Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. MIÖG 45/1931. 1–22).

⁷*Hodinka A.*: Kálmán királyunk 1099-i peremysli csatája az orosz őskronika nyomán. Hadtörténeti Közl., 14/1913, 325–346, 524–544.

⁸*Deér J.*: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp. 1938, 267, vö. *Guoth K.*: A nem-magyar népelemek helyzete a középkorban. Hitel, 8/1943, 723–735.

és az is, hogy Magyarország a bevándorlókat nemzetiségre való tekintet nélkül szívesen látta.

Egyetlen futólagos áttekintés meggyőzhet arról, hogy nemcsak németek jöttek Magyarországra. Tartsuk magunkat a középkori hierarchiához, és vessünk először egy tekintetet az egyházra. A bencések kezdetben főképpen németek és csehek voltak,⁹ de már a 11. század végén megjelentek a Dunántúlon a francia bencések.¹⁰ A cisztercita rendházakat főképpen francia kolostorok alapították, csupán egyet a németek.¹¹ A premontreiek — ismét egy kivétellel — szintén francia területről jöttek.¹² Ezt az állapotot írja le klasszikus tömörséggel a magyar királyhoz intézett 1204. évi pápai bulla ezekkel a szavakkal: *nec novum est, nec absurdum, ut in regno tuo diversarum nationum conventus uni Domino sub regulari habito famulentur.*¹³

Vegyes összetételű volt a következő hullám is, a kolduló rendeké. A dominikánusok ugyan Itáliából jöttek, de az első kis csoport feje magyar volt, aki korábban Bolognában működött egyetemi tanárként.¹⁴ A ferencesek német földről kerültek hozzánk, kolostoraik kezdetben a német rendtartományhoz tartoztak, de az önálló magyar tartomány első főnöke úgy látszik francia volt, s az első rendházak is a latinok által lakott településeken épültek fel.¹⁵ Az általános európai jelleg még a lovagrendekben is megilyvánul: a johanniták mellett feltűnt a német lovagrend is.

Városainkban németek és latinok telepedtek meg. Azt a magyar történettudomány már régóta tudta, hogy a latinok főképpen vallonok és franciák voltak,¹⁶ H. Ammann kutatásai óta azonban már azt is tudjuk, hogy Magyarországot tudatos keletre vándorlás során érték el.¹⁷ a 12–13. században a francia nyelvterület még kelet felé adta le fölöslegét, hogy később a Reconquista dél felé fordítsa a vándorlás irányát.

Összefoglalóan azt állíthatjuk, hogy a folyamatban két partner vett részt: Magyarország és Nyugat-Európa. Európa kitágult, magához vonzotta a Kárpát-medencét. Mi sem természetesebb, minthogy a Magyarországgal szomszédos és hasonló klimatikus viszonyok között élő németek élénken részt vettek az országba áramló vándorlásban, és magukkal hozták mindazt, amit addig alkottak és tanultak.

⁹G. Györffy: Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse. Archivum historiae pontificiae, 7/1969. 86–101.

¹⁰Sörös P.: Az elenyészett bencés apátságok. (A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története XII/B.) Bp. 1912. 151.

¹¹F. van de Meer: Atlas de l'Ordre cistercien, Paris–Bruxelles 1956, 26.

¹²Oszvald F.: Adalékok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő, 6/1957, 231–254.

¹³Bárdosy J.: Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis. Leutschoviae. 1802, 196. 1. b. jegyz.

¹⁴N. Pfeiffer: Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenwüstung 1241–1242. Zürich. 1913.

¹⁵Karácsonyi J.: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1922. I., 13–16.

¹⁶Így vélekedett már Pauley Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1900². II. 487. E. Borchgrave: Essai historique sur les colonies belges qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie pendant les XIe, XIIe et XIIIe siècles. Bruxelles. 1871, alapján vö. Auner P.: Latinus, Századok, 50/1961. 28–41.

¹⁷H. Ammann: Die französische Südostwanderung im Rahmen der mittelalterlichen französischen Wanderungen. Südostforschungen, 14/195. 406–428.

A megállapításnak a német keleti település kutatása szempontjából is megvannak a következményei. A német vándorlás – legalábbis a magyarországi – annak az össz-európai népesedési és gazdasági folyamatnak egy része, amelynek során a nyugat-európai népesség vándorolt a kontinens keleti részére, hogy ott új falvakat és városokat hívjon létre. Ezért látszik helyesnek az a megállapítás, hogy a 12. és 13. században Magyarország európai-zalódott, és hogy ehhez más európai népek között a németek is nagyban hozzájárultak. Ezt a „nagybani hozzájárulást” szeretnénk politikai, társadalmi és gazdasági szempontból megvizsgálni.

Előbb azonban röviden egy másik kérdést kell érinteni. Az első ülészakon többször próbálták meg a német vándorlást kényszerrel (relatív túlnépesedés, természeti csapás) magyarázni.¹⁸ Akár túlnépesedett volt Európa nyugati fele, akár nem, biztos, hogy Nyugat-Európa és Magyarország népsűrűsége nagymértékben eltért egymástól. Ilyen különbség nem tartható fenn hosszú ideig. Magától értetődő tehát, hogy a feszültség az első adandó alkalommal, ha nem is szűnt meg, de legalábbis enyhült. Másrészt úgy tűnik, hogy a kényszer mint magyarázat a 19. századi nemzetállamok felfogását tükrözi. A mobilitást – hiszen erről van itt szó – nem kell kényszernek kiváltania. Jobb viszonyok (sőt sokszor csak a jobb viszonyok reménye) hosszú vándorlást indíthat meg.

*

Elsőként célkitűzésünknek megfelelően politikai szempontból vegyük szemügyre a német betelepülést. A kérdés nehézsége, hogy a németek – vagy a német teljesítmény – nem mindig hámozható ki a forrásokból. Ezért figyelmünket elsősorban a két nagy zárt csoportra, az erdélyi és szepesi szászokra és azokra a városokra összpontosítjuk, amelyek kétségtelenül német lakossággal rendelkeztek.

Az első német betelepülés minden jel szerint kizárólag királyi birtokon ment végbe, és pedig két formában: a) többé-kevésbé zárt földrajzi egységben (erdélyi és szepesi szászok, vizsolyi ispánság); b) elszórt település formájában.¹⁹ A bevándorlók mindkét esetben kiváltságban részesültek. Felmentést kaptak az alsóbbfokú bíraskodásban a királyi bíró joghatósága alól, és igazgatási kérdésekben a királyi megye ispánjának illetékessége alól. Ehhez járult a szabad papválasztás joga, amely a kegyúr (= király) bemutatási joga helyére lépett. Az erdélyi és szepesi szászok ezenkívül vásártartásra és vámmentességre és olyan szervezetre kaptak jogot, amely egészen a középkor végéig fennmaradt.²⁰ Az erdélyieket *Saxones* névvel illették, ami a szebeni tartomány joga szerint élő zárt társadalmi alakulathoz való tartozást jelentette.²¹ Az elszórt telepek kiváltságai kisebbek voltak. Az alsóbbfokú bíraskodás alól ugyan őket is felmentette az uralkodó, de a

¹⁸ Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Protokoll über die Arbeitstagung vom 17–20. März 1970 auf der Insel Reichenau, Nr. 160. 124. skk. 11.

¹⁹ Mátyusz E.: A középkori nemzetiségi politika. Századok, 73/1939. 264–271. Itt 35 „Németi” nevű település szerepel, ezekből azonban le kell vonni a mi esetünkben egy Abauj megyeit, mert az a vizsolyi ispánsághoz tartozott.

²⁰ Fr. Zimmermann–K. Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Hermannstadt. 1892 (a következőkben: Zimmermann–Werner) 34. S. L. Endlicher: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangali. 1849, 522.

²¹ Makkai L.: Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. Kolozsvár. 1943, 13.

magasabb fokú szempontjából továbbra is a királybíró alá tartoztak. Papjaikat ők is szabadon választhatták.²² A telepéseket *hospites*-nek nevezték, ez a kifejezés azonban nem jelentett nemzetiséget, hanem jogi és társadalmi státust.²³ Az elszórt telepek és a

²² A német betelepülők egyházi szervezete két kérdést vett fel: a szabad papválasztás és tized kérdését.

A régebbi német kutatás „meglepő egyhangúsággal és magától értetődőséggel” vetette fel a szabad papválasztással kapcsolatban főképpen az erdélyi szászok esetében, hogy az „eleve sajátja volt [a szászoknak], mert a német bevándorlók egyházi viszonyaikat régi hazájukból hozták át az újba” (*D. Kurze: Zur historischen Einordnung der kirchlichen Bestimmungen des Andreanums. Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen* (Siebenbürgisches Archiv 8.) 1971, 139). Kurze ezzel szemben bebizonyította, hogy a papválasztás eredetét nem a hospes-ek közösségi-magánegyházi szervezetében, hanem „a királyi kiváltságolás által garantált szabadságban és önrendelkezésben” kell keresni (i. h. 157).

A városprivilegiumokban található rendelkezéseket másutt elemeztük (*Fügedi E.: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából.* 14/1961. 72–81). A kiváltság lényege a betelepülők szempontjából a legelősebben Rimaszombat kiváltságlevelében található meg: *Item sacerdotem, quem voluerint iuxta suum ydioma honestum ac omni exceptione maiorem invenerint, ius habeant ad suam ecclesiam prestandi* (Wenzel G.: Árpád-kori új okmánytár [a továbbiakban: ÁUO] VIII. 212). Látszólag nemcsak az erdélyi szászok rendelkeztek a szabad papválasztás jogával, ezt az Andreanum biztosította számukra, hanem a szepesi szászok is (1273: *preposito de Scepes nomine ipsorum Saxonum presentent*, *Endlicher: i. m.* 535).

A tizedre vonatkozólag két rendelkezés található okleveleinkben: a) a falusiak tizedét a püspök kapta, a papok annak csak egy töredékét tarthatták meg. A német településeken a tizedet a pap kapta meg, s a püspöknek csak egy kis részét fizette *census synodalis* címén. – b) Úgy látszik, külön kiváltság volt, hogy a bevándorlók a tizedet különleges módon rótták le. Már Nagyszombat privilegiumában (1238) azt olvassuk, hogy *decimas more Teutonicorum in capeciis persolvunt* (A. Huščava: *Najstaršie výtady mesta Trnavy*. Bratislava. 1939. 41.) Ez a kifejezés Pozsony kiváltságában tér vissza: *Item decimas frugum persolvant more Teutonico prout hospites aliarum civitatum* (Endlicher, i. m. 623), Kézmárk privilegiuma szerint: *Item decimas in campis solvant more Saxonum aliorum* (Hazai okmánytár, szerk.: Nagy I., Paur I., és mások [a továbbiakban: HO] VI. 157). Nem világos, hogy ez a különleges tizedfizetési mód azonos-e a *decimae liberae*-vel (E. Fügedi: *Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei*. *Studia Slavica.* 5/1959. 397–399).

²³ A korai magyar jognak ez a kifejezése igazán alkalmas arra, hogy a külföldi olvasót félrevezesse. A szó eredeti jelentésében kezdi el szereplését, azaz olyan bevándorlót jelent – nemzetiségtől függetlenül –, aki nem az országban született. A 11. századi törvényekben a klerikusokat és lovagokat nevezik *hospites*-nek (az adatra Szűcs Jenő hívta fel figyelmemet, amit itt is szeretnék megköszönni). 1156-ban II. Géza így beszél: *hospitibus meis, videlicet Gotfrith et Albreth militibus strenuis, qui ad vocationem meam relicta patria sua et hereditate regnum Hungarie sunt honorifice ingressi* (Urkundenbuch des Burgenlandes bearb. v. H. Wagner [a továbbiakban UB] I. 1955, 21 és II. István megerősítése 1171-ből uo. 24). II. András oklevelében fordul elő: *Johann Latinus hospes fidelis noster miles* (Zimmermann–Werner I. 8., vö. K. K. Klein: *Latini in Siebenbürgen, Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender 1959, 63–65*), mindkét esetben tehát német lovagokról van szó. A királyi kíséret tagja és lovag volt az a Simon comes, aki Aragóniából származott, és miután II. Andrást *ad beneplacitum nostrum in cunctis servivisset*, arra kérte a királyt, *ut locum descensionis in regno nostro sibi et cognatis suis, qui cum eo aderant et post ipsum venturi erant, iure hereditario possidendum conferemus eodem titulo et privilegio libertatis, quo ceteri hospitem nobilium ex gratuita donatione praedecessorum nostrorum optinuerunt* (UB I. 91. 1223). Freisingi Ottó is megemlíti a király szolgálatában álló bevándorolt lovagokat: *hospites, quorum ibi magna copia est et qui apud eos principes dicuntur, latus principis ad muniendum ambient* (Gesta Friderici I. 33., *Gombos: i. m.* 1767.) Ebben az értelemben szól az Aranybulla azokról a bevándoroltakról, akik „jobb emberek” voltak (*Si hospites, videlicet boni homines ad regnum venerint, sine consilio regni ad dignitates non promoveantur*, F. K. nauz: *Monu-*

zárt egységek között helyezkedett el a vizsolyi ispánságnak nevezett kis sziget, amely a királyné birtokát alkotta, tíz faluból állt; nemzetiségét és különállását a 14. század elejéig megőrizte.²⁴

A letelepedés játékszabályai a kiváltságlevelekből – a legismertebb az 1224-ben kibocsátott *Andreanum*²⁵ – teljesen világosak: a magyar uralkodó a betelepülőknek

menta ecclesiae Strigoniensis [a továbbiakban: MES] I. Strigonii. 1874, 235). A kifejezés értelme tehát kezdettől fogva „negatív”, nem-magyart jelent (tehát nem magyarországi születésűt).

Amikor a bevándorló parasztok megérkeztek, rájuk is alkalmazták a kifejezést, megtartva eredeti negatív jellegét. Ha a telepesek nemzetiségét is ki akarták fejezni, akkor a népnevet fűzték hozzá, tehát azt mondták *hospites nostri [regis] Latini* (*Erdélyi L.*: A pannonhalmi főapátság története [Pannonhalmi Szent Benedek rend története I.] Bp. 1902, 680), *hospites Teutonici* (MES I. 298) *hospites nostri Saxones* (*Zimmermann–Werner* I. 66), *hospites de provincia Novi castris, scilicet Teutonici* (*Karácsonyi J.–Borovszky S.*: Ritus explorandae veritatis Bp. 1903, 116) stb. Legtöbbször azonban nemzetiségük megjelölése nélkül említik őket.

A hazaiakkal szemben a vendégeket felmentették a királyi bíró illetékessége alól (legalábbis az alsóbb ügyekben), és miután a bevándorolt klerikusokat és lovagokat nem nevezték *hospites*-nek, megváltozott a kifejezés értelme, de megtartva negatív jellegét azokat jelölték vele, akik nem álltak a királybíró alatt. A negatív jelleg ismét csak az Aranybullából derül ki, ahol: *Similiter et hospites cuiuscunque nationis secundum libertatem ab initio eis concessam teneantur* (*Zimmermann–Werner* I. 19). Az értelme ennek a rendelkezésnek teljesen világos: minden bevándorlót, akármilyen nemzetiséghez tartozik is, abban a kiváltságban kell megtartani, amit megérkezésekor kapott. A *hospites* tehát sem nemzetiségileg, sem kiváltságaikra nézve nem egyformák, egyformák azonban abban, hogy kiváltságolt bevándorlók vagy azok utódai. Az 1231: IX. törvénycikk a peres eljárásban különbséget tesz *hospes* és *domesticus* között.

A 13. század folyamán a *hospes* szó még azt az értelmét is elveszítette, hogy bevándorlót jelentett. Az erdőirtás és új falvak létrehozásának munkájában hazaiak is részt vettek, ezért ők is különleges státust szereztek maguknak, a *hospes*-nek tehát most már nem kellett bevándoroltnak lennie, lehetett hazai is, aki a telepítés során különleges állásra tett szert. Ebben az értelemben beszél a király már 1240-ben *hospites nostri tam Hungari quam Teothonici*-ről (ÁUO VII. 103).

Királyi rendelkezés következtében is válhattak hazaiak kiváltságolt vendéggé. A Sopron környéki határőrököt IV. Béla a városba telepítette be *in ipsorum civium numerum augmentationem* és *libertatem ipsorum civium eisdem concedendo* (UB II. 93), amit IV. László így fogalmazott meg: *sagitarios . . . castris nostri Syprvniensis hospitibus de eodem . . . adiunxerimus in eorundem libertate hospitum permansuros* (uo. 173).

A királyi birtokok eladományozása és az országépítés lázas tempója következtében nemcsak a király, de magánosok is rendelkeztek *hospes*-ekkel. 1223-ban a király vámmentességet ad *omnibus venientibus hospitibus de exteris regnis* (UB I. 90). 1146-ban a Pannonhalmra részére tett rendelkezésben Színes kikötötte, hogy *in suscipiendis aut dimittendis liberis hospitibus, qui volunt terram inhabitare et colere, dominus abbas loci habeat potestatem, qui tamen proficisci debent ad exercitum et regis expeditionem, sicut fecierunt nobis viventibus* (ÁUO I. 57). 1158-ban magánföldesúr a bencéseknek adományozta a bars megyei Szántó birtokát a rajta élő *hospes*-ekkel együtt, de nem tudjuk, hogy ki telepítette le őket és milyen nemzetiségűek voltak (MES I. 116). 1217-ben (megint csak nemzetiség megjelölése nélkül) a vassvári prépost vendégeiről hallunk (ÁUO VI. 384). Néha a király hívta a vendégeket magánföldesúr birtokára, pl. Füzeztőre *terram monasterii sancti Martini . . . hospites libere conditionis fecissemus pro nostro seu regni nostri commodo congregari de consensu et beneplacito abbatis monasterii* (ÁUO III. 38).

A vendégek nemzetiségét csak akkor vehetjük bizonyítottnak, ha azt kifejezetten megemlítik (így már *Szalay J.*: Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. Századok, 14/1880. 536).

²⁴ *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963 (a továbbiakban: *Györffy*) 156–157.

²⁵ *Zimmermann–Werner*: I. 34.

gazdasági szabadságot, saját jogszokásaik további használatát, saját nyelvükön történő vallásgyakorlatot biztosított, s ezért cserébe hűséget kívánt személyével és koronájával szemben. A hűség alapfeltétel, amelyet a németek egyetlen kivétellel mindig megtartottak. Az egyetlen kivétel a német lovagrend, amelyet a magyar királlyal szembeni hűtlenség miatt űztek ki az országból.²⁶

²⁶ A német lovagrend kiűzésének kérdésében a történészek véleménye eltért. Egyesek azt vallották, hogy a lovagok felségárulást követtek el (*E. G. Müller: Die Ursachen der Vertreibung des deutschen Ritterordens aus dem Burzenlande und Kumanien, Korrespondenzbl. d. Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde* 48/1925, 41–69; *B. Hóman: Geschichte des ungarischen Mittelalters II.* Berlin. 1943. 29. skk. 11., *Székelgy.:* Kapcsolatok a kelet-európai népek harcában a feudális német hódítók ellen a 11–14. században. *Hadtörténeti Közlemények.* 1/1954. 152–153), mások az ellenkező álláspontra helyezkedtek (*F. Schuster: Die Ursache der Vertreibung des deutschen Ritterordens aus dem Burzenlande, Siebenbürgische Vierteljahrschrift,* 61/1938, 47–51, *M. Perlbach: Der deutsche Orden in Siebenbürgen, MIÖG* 26/1905, 415–430), *Györffy* (i. m. 823) – részben Schuster érvelését követve – a pápai „exemptio”-t önmagában ugyan nem tekinti a felségjog tényleges biztosításának, de azt állítja, hogy a független rendi állam felállításának veszélye ténylegesen fennállt, és ez indította cselekvésre a magyar királyt.

A forrásokból eltérő kép bontakozik ki. Mindenekelőtt az erdélyi püspök 1213. évi oklevelére kell rámutatnunk, amelyben a megyéspüspök elismerte a lovagrend teljesítményét, és átengedte a tizedeket, de fenntartotta a maga megyéspüspöki hatalmát, amikor utalt a *presentatio* szükségességére és arra, hogy a klerikusokat bírói széke előtt kell felelősségre vonni (*Zimmermann–Werner* I. 15). Ezt az oklevelet III. Honorius pápa 1218-ban megerősítette (uo. I. 16). Öt évvel később, 1223-ban ugyanaz a pápa azonban azt állította, hogy a Barcaság *praeter Romanum pontificem non habet episcopum vel praelatum*, és archipresbyteratust kívánt ott létrehozni (uo. I. 24). Még ugyanannak az évnek a végén a pápa egy az erdélyi püspökhöz intézett oklevelében megismételte a fenti jogelvet, és azt a szemrehányást tette, hogy *in ea* [ti. terra] *tibi iurisdictionem indebitam usurpare contendens presbyteros et clericos terrae ad synodum tuam vocas et tam ab eis quam a laicis decimam et alia episcopalia iura niteris extorquere* (uo. I. 24). Megjegyzendő, hogy ez az eljárás sem a római egyház jogelveivel, sem gyakorlatával nem állt összhangban. A pápai politika teljes fordulatának oka csak a következő év egyik bullájában kerül napfényre. Kétségtelen, hogy a lovagrend a Barcaságot a pápának hűbére ajánlotta fel (*petitis siquidem ut terra Boze et ultra montes nivium... in ius et proprietatem apostolicae sedis recipere dignemur*, uo. I. 29). Ha kifogástalanul meg tudjuk magyarázni az *in ius et proprietatem apostolicae sedis* kifejezést, akkor a kérdést megoldottuk.

Ténylegesen előfordult – ebben Györffynek és Schusternek igaza van –, hogy kolostorokat *in ius et proprietatem apostolicae sedis* vették át. Magyarországon ezt a legmagasabb egyházi exemptiot a fehérvári káptalan, a pannonhalmi apát, a johanniták és a templomosok szerezték meg. De rá kell mutatni arra, hogy ez csak a megyéspüspöki hatáskör alól mentesítette az érintett intézményeket, amiből az is következik, hogy 1. az *in ius et proprietatem apostolicae sedis* átvétel ezekben az esetekben csak az egyházi szervezetet érintette. Éppen ezért az uralkodónak semmi köze sem volt hozzá, hozzájárulását nem kellett kikérni. 2. Világi viszonylatban, pl. birtokjogi kérdésekben az exemptio semmiféle változást nem jelentett. Pannonhalma birtokaiért folytatott perekben továbbra is a királyi bíróságok alá tartozott. A lovagrend számára ilyen kiváltság semmi haszonnal nem járt volna, legfeljebb a tervezett archipresbyter húzhatott volna belőle hasznot. A pusztán egyházszervezeti változtatás a magyar királyt sem érintette volna, hanem csak az erdélyi püspököt, akinek jogait megnyirbálta volna. A püspök tiltakozásáról nincs értesülésünk.

Tagadhatatlan az is, hogy ilyen esetekben a kivételezett intézmény bizonyos évi járadékot (pénzben vagy természetben) volt köteles fizetni.

Hogy ebben az esetben nem egyházi ügyről volt szó, azt az 1224. évi bulla egy mondata bizonyítja, amely szerint a vidéket könnyebben lehetne benépesíteni, ha a bevándorlók tudnák, hogy a föld *apostolicae sedis dominationi subiectam esse*. A *dominatio* kifejezés (ami egyébként Schusternek sok fejtörést okozott) nem vonatkoztatható egyházi szervezetre, a szó jelentése „világi uralom”. Honorius pápa *ius et proprietatem*-t írt, de *dominatio*-ra gondolt, más szóval a tisztán egyházi formula

A 13. század elején összeomlott az a politikai rendszer, amelyet egy félszázaddal korábban Freisingi Ottó még úgy megcsodált,²⁷ s amelyet a király szinte korlátlan hatalma jellemezett. A visszaállítására törekvő kísérletet a tatárjárás hiúsította meg. A fejlődés leglényegesebb vonása a főpapi, majd a főúri rend kialakulása, ezek korlátokat szabtak a királyi hatalom gyakorlása elé, sőt a 13. század végén az országot apró politikai egységekre szabdalták szét. A főpapok keresztülvitték a mohamedánok kiűzését, s ezzel újabb helyet teremtettek a német bevándorlóknak. Ennek a folyamatnak legismertebb példája Pest, ahol 1216 után, valószínűleg 1230 körül a szaracénok helyére németek léptek.²⁸

A politikai fejlődés folyamán a király eladományozta birtokainak nagy részét, az ország hatalmasai földrajzilag összefüggő nagybirtok kialakítására törekedtek, s ezeken új típusú várakat emeltek. Ez a tatárjárás után újabb német bevándorlási hullámot hozott az országba. Ha az első betelepülésnél magyar részről kizárólag a király játszott szerepet, most az uralkodó osztály tagjai léptek az uralkodó helyére. A heiligenkreuzi cisztercita apát pl. a Dunántúl északi részén újonnan szerzett birtokaira németeket hozott.²⁹ Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a második német hullám számszerűen gyengébb volt.³⁰ A döntő különbség azonban nem a számszerűség, hanem az volt, hogy a második

segítségével világi uralmat akart megvalósítani. Nem rajta, hanem II. András on – aki igazán nem tartozott az energikus uralkodók közé – múlt, hogy akcióját nem koronázta siker.

Összefoglalóan azt kell mondanunk, hogy a lovagrend nem egyházi felmentésre, hanem világi uralomra tört. A szentszék égíse alatt elérhette volna a szuverenitást. Magyar szempontból tekintve ez árusítás volt, ami nem csodálatos, mert a kiindulási területet (a Barcaságot) a király úgy engedte át a lovagrendnek, hogy nem mondott le felségjogáról. Ebből a szempontból igen tanulságos – és a német lovagrend megítélése szempontjából eddig fel nem használt érv –, hogy 1250-ben, amikor a magyar király a Szörénységet engedte át a johannitáknak, ragaszkodott ahhoz, hogy *preceptor seu magister, qui pro tempore ad gubernationem domorum in regnis nostris existentium mittetur . . . in inoritu suo promittere teneatur . . . omnem fidelitatem regi et regno* (Theiner: Vetera monumenta historiam Hungaricam sacram illustrantia. I. Romae. 1859, 210).

A lovagok magatartása sem csodálható. A Barcaságból kiindulva a Kárpátok gerincén túli területet hódítottak meg, gyors telepítését bonyolították le, és szép eredményeket értek el. Teljesen érthető, hogy inkább a csatateren akartak meghalni, mint ezt a területet feladni (Zimmermann–Werner I. 41). Minden tekintetben jó kiindulópontjuk volt szuverén lovagrendi állam alapításához.

Még egy kérdés vár tisztázásra, s ez az erdélyi püspök által követelt tized említése az 1223. dec. 12-i bullában. Ez ui. arra mutat, hogy a püspök a tíz évvel korábban engedélyezett felmentést visszavonta. Vitára itt folyton nyílt alkalom, mert a püspök 1213-ban a lovagrend területén élő magyarok és székelyek tizedét magának tartotta fenn. A mindenképpen gyanús, ha ugyan nem hamis 1222. évi királyi oklevél (Zimmermann–Werner I. 18, vö. Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Bp. 1923. 380. sz.) arra utal, hogy a lovagok tényleg áttelepítettek erdélyieket. Ha ez az információ helytálló, akkor nagyon valószínű, hogy magyarok is voltak közöttük, akik a tizeddel továbbra is az erdélyi püspöknek tartoztak.

²⁷Gesta Friderici I. 33., *Gombos*: i. m. 1767.

²⁸Fügedi: Alba Regia 10/1969. 113–114.

²⁹K. Mollay: Zur Chronologie deutscher Ortsnamentypen im mittelalterlichen Ungarn. Acta linguistica Acad. Sc. Hung., 11/1969, 93; ugyanezt állapította meg a szentgotthárdi apátsággal kapcsolatban Kalász E.: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszter gazdálkodás a középkorban. Bp. 1932.

³⁰Sajnos nem állnak statisztikai adatok rendelkezésünkre, csak bizonyos jelzések, amelyek arra utalnak, hogy a második hullám számszerűen gyengébb volt. A már idézett 1250. évi oklevélben (Theiner: i. m. I. 210), amelyben a király a Szörénységet átengedte a johannitáknak, az uralkodó azt

hullámmal érkező parasztokat magángazdaságok keretében telepítették meg. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a német telepek más nemzetiségű falvak között helyezkedtek el, ami nagyobb szigetek kialakítását eleve megakadályozta. A német falvak száma még ott sem érte el a vizsolyi ispánság falvainak számát, ahol – pl. Nyitrában – a nagybirtok túlnyomórészt erdőből állt, és az új telepeket erdőirtással kellett létrehozni.³¹

A betelepülők nem a királlyal, hanem a magánföldesúrral álltak szemben, neki tartoztak hűséggel.³² A földesúr azonban a legjobb indulattal sem engedhetett át több jogot a telepeseknek, mint amennyivel maga is rendelkezett, azaz felmenthette őket a földesúri járadék egy része alól, de nem menthette fel őket a királlyal szemben fennálló kötelezettségektől. Biztosíthatta a szabad papválasztást, mert átengedhette kegyúri jogait, ezzel együtt a bemutatását, de semmiféle kedvezményt nem adhatott a tizedkötelezettség terén, miután a tized nem őt, hanem a püspököt illette. Az erdélyi és szepesi szászokkal szemben ez nagy hátrányt jelentett, főképpen gazdasági téren.

A politikai fejlődés elevenébe vágott azoknak a telepeseknek is, akik az első hullámmal érkeztek Magyarországra és szétszórt falvakban szálltak meg, mert királyi

kötötte ki, *quod curam et operam dabit ad populandum . . . et quod rusticos de regno cuiuscunque conditionis ac nationis ac Saxones vel Teutonicos de nostro regno non recipiant ad habitandum terras supradictas nisi de licentia regia speciali*. Véleményünk szerint ennek a mondatnak az a magyarázata, hogy megnehezedett a külföldi telepések megnyerésének lehetősége, és fennállt a veszélye annak, hogy a johanniták hazai (akár bevándorolt, akár nem) parasztokat telepítenek le, és ezáltal megműsítják a királyi célkitűzését.

Jellemzőnek kell tartanunk azt is, hogy az Egertől délre eső, a tatárjárás során elpusztult vidékre franciák jöttek Liège-ből, akik még a 16. sz. elején is franciául beszéltek (*Bárczy G.: A középkori vallon–magyar érintkezésekhez. Századok, 71/1937, 399–416*).

A magyar városok 13. századi népességszámát is meg kellene állapítani ebből a szempontból. Nem lehet véletlen, hogy a tatárjárás után a német bevándorlók főképpen a városokban helyezkedtek el, és kevesebb új német falu jött létre. Egy sor olyan kérdés merül fel, amelyre ma még sajnos nem tudunk választ adni. Minőségi különbség volt az, hogy az első hullámmal ellentétben a második hullám tagjai inkább polgárok voltak? A bányászok megjelenése mindenképpen minőségi változásra mutat. De vajon a többi városlakó régi hazájában is polgár volt-e, vagy csak itt lett azzá? Az első megoldásra utal az a tény, hogy Buda a régi kereskedelmi gócpont, Esztergom rovására emelkedett fel, a másodikra az, hogy a szőlőművelés, főképpen a 13. és 14. században, nagy szerephez jutott. A német kereskedők céltudatos előretöréséről aligha lehet szó, mert pl. az egyik legfontosabb, Erdély felé nagy szerepet játszó gócpontnak, Váradnak egyáltalán nem volt német lakossága. Ugyanezt elmondhatjuk Szegedről és Pécsről is. Ez a tény arra mutat, hogy a német keleti település elapadt (még a nagy pestis előtt).

³¹ Nyitra megye északi részén, a Nyitra forrásvidékén található arany kitermelése érdekében a bajmóci uradalom élénk telepítő tevékenységet folytatott. Németpróna körül egy sor német falut hívott életre (Kas, Cah, Poruba, Tuzsina és Handlova). Közülük azonban csak négy fekiült közvetlenül egymás mellett, ti. Németpróna, Cah, Poruba és Tuzsina. Kas és Handlova távolabb helyezkedett el. A németprónai csoport azonban közvetlenül csatlakozott három vagy négy Turóc megyei (más uradalomhoz tartozó) német településhez, Handlova pedig a körmöcbányai szigettel volt szomszédos. *Fügedi E.: Nyitra megye betelepülése. Századok, 72/1938, 493–494; uő.: Studia Slavica 1959. 395–397; a túlzó nézetekre ld. J. Hanika: Ostmitteldeutsch-baierische Volkstumsmischung im westkarpatischen Bergbauebiet. Münster i. W. 1933 és H. Weinelt: Die mittelalterliche deutsche Kanzleisprache in der Slowakei (= Arbeiten zur sprachlichen Volksforschung in den Sudetenländern 4.). Brünn–Leipzig. 1938, vö. *Fügedi E.: A Felvidék településtörténetének újabb német irodalma, Századok, 75/1941, 405–421*.*

³² . . . *promiserunt dicti Teothonici prestito iuramento, quod nec facto nec consilio venient contra fratres ecclesie memorate, sed ei fideles erunt in omnibus, MES I. 298.*

adományként ezek is magánföldesurak birtokába kerültek.³³ De — és ezt hangsúlyozni kell — ezek a telepek megtartották a *hospites*-ek számára biztosított társadalmi státusukat, a földesúri bíraskodás teljes kifejlődéséig megtartották az alsóbb fokú bíraskodás terén élvezett kiváltságukat, papjaikat is szabadon választhatták, tehát jobb helyzetben voltak, mint a hazai lakosság régi falvai.

A 13. század folyamán már nem került sor zárt szigetek megalakulására, annál több városalapításra. A nagy társadalmi-gazdasági átalakulás a magyar városfejlődésben is új fejezetet nyitott. Egyrészt a régi, még nomád jellegű városok alakultak át, másrészt új városok jöttek létre, nemegyszer — főképpen a bányavárosok esetében — szűz területen, erdőirtással. Az újonnan alapított városok egy része — és ismét főként a bányavárosok — a német keleti városok jellemző jegyeit viselték magukon, de politikai szempontból fontos eltérések állapíthatók meg. Először is ezek a városok királyi földön alakultak ki, alapítójuk az uralkodó volt, aki a leendő telep lakosainak kiváltságokat adott. Hangsúlyozni kell, hogy az alapítás aktusa nem vette tekintetbe a jövőendő polgárság nemzetiségét, bár döntő mértékben befolyásolta a város nemzetiségi viszonyait. Ha a várost erdőirtással kellett létrehozni, többször előfordult, hogy az alapítók kizárólag vagy majdnem kizárólag németek voltak, a város nemzetiségi szempontból német város lett. Ha ezzel szemben már meglévő falut alakított át a király várossá német telepeseik bevonásával, akkor a németek nem válhattak a város kizárólagos lakosaivá, mert a város a régi falu lakosait is magában foglalta.³⁴ A régi lakosság kényszerkitelepítéséről eddig nem került elő adat, talán egyedül Kassa esete utal ilyenre.³⁵

Az alapítás jellemzőiből egyértelműen világos, hogy az új városnak — akár voltak idegen telepesei, akár nem — alkalmazkodnia kellett az ország politikai struktúrája által támasztott követelményekhez. Ez a tény abból is kiderül, hogy a város földesura továbbra is a király maradt, s ezen a királyi hatalom 13. századtól meginduló korlátozása sem változtatott semmit. Az uralkodónak joga volt a várost elidegeníteni, elzalogosítani vagy eladományozni, amint az többször is előfordult.³⁶ A perbeli felelővel útja sem vezetett — az egyetlen Zsolna kivételével — külföldre, hanem a király bíróságaihoz, a 14. század végén és attól kezdve a tárnokmesterhez.³⁷

A magyarországi német lakosságú városok helyzete annyira eltér a nyugati szláv területekétől, hogy úgy érezzük, magyarázattal tartozunk. Kétségtelen, hogy az erős — pontosabban: a viszonylag erős — központi hatalomnak döntő szerepe volt ebben. Szóhoz jutott a történeti fejlődés is. Az első magyar városprivilegiumot nem németek, hanem latinok számára állították ki.³⁸ Privilegiumuk egy sor kiváltságot tartalmazott, keret volt tehát, amelyet városjoggal tölthettek ki abban az értelemben, amilyen értelemben magdeburgi jogról beszélünk. Különleges fehérvári jog azonban nem jött létre, és a latinok úgy

³³ Szinte valamennyi Németi nevű helységet eladományozta a király. *Mályusz, Századok*, 73/1939. 276–280.

³⁴ *Fügedi*: Alba Regia 7/1969, 115.

³⁵ Uo.

³⁶ *Fügedi*: Tanulmányok Bp. múltjából, 14/1961. 42.

³⁷ *Iff. Szentpétery I.*: A tárnoki ítélőszék kialakulása. *Századok*, 68/1934. 510–590, *Bertényi I.*: Szepesi Jakab. A magyar királyi kúria bíraskodás történetéhez a XIV. században. Bp. é. n.

³⁸ *Fügedi E.*: Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn *Acta Hist. Acad. Sc. Hung.*, 15/1969. 124. skk. 111.

látszik, nem is tartottak igényt olyan fellebbezési útra, amely hazájukba vezetne volna vissza őket. A *libertas civium Albensium*-ot később más (köztük német) városok is megkapták, Fehérvár azonban mégsem vált a fehérvári kiváltsággal élő városok felebbviteli fórumává.³⁹ Az erős központi hatalom és a fehérvári privilégium azonban teljesen mégsem magyarázza meg a fejlődést, nyilván a német telepeseken is múltott, de ebből a szempontból a kérdést még sohasem vetették fel.

Kiváltság és hűség volt a jelszava a városlapítóknak, és az uralkodó iránti hűség írásban is lecsapódott. A budai jogkönyv elején a pápa és a császár méltóságáról szóló fejezeteket több paragrafus követi „Magyarország királyáról”, akihez a polgárok „mindig hűek maradni” kötelesek,⁴⁰ akinek koronáját Fehérvárott a Bazilikában „az első ajtónál . . . fényes páncélban” őrzik,⁴¹ akit hadjáratból hazatérőben ünnepélyesen fogadnak.⁴² A jogkönyv a királynéről sem feledkezett meg, terhességét és szülését a városban ki kell hirdetni.⁴³

A 12–13. században Magyarországot a német bevándorlók két hulláma érte el, érdekes módon a két hullám időrendje megfelel a magyar politikai fejlődés szakaszainak. Az első hullám idején a királyi hatalom erős volt, a második idején már a főpapok és főurak korlátozták azt. Az első hullámban zárt, nagy német szigetek alakultak ki, amelyek nemcsak nyelvi, hanem jogilag is különböztek környezetüktől. A második hullám kevésbé előnyös körülmények között érkezett meg, zárt német szigetek már nem jöttek létre, de német városok alakultak ki. Egy szempontból azonban nem volt különbség a két hullám között: a németek, akár egy tömegben érkeztek, akár nem, az ország politikai struktúrájába illeszkedtek bele. Ebből a szempontból nem volt különbség a szepesi szászok és a német városok polgársága között.

A német bevándorlást előidéző helyzetben két partnert ismertünk fel: a magyar királyt és a német telepeseket. A viszony közöttük a király iránti hűség és a telepéseknek nyújtott kiváltság következtében úgy alakult, hogy a bevándorlók nem befolyásolhatták az ország politikáját, a király ezzel szemben nem avatkozott bele belső ügyeikbe, hanem nagyvonalú önkormányzatot biztosított. A németek két nagy szigetét és a városokat autonóm egységként illesztették bele az ország politikai struktúrájába. Magyar részről ez nem volt újság, a nyugati bevándorlók előtt hasonló módon kezelték a kelet felől érkezőket.

Talán már feltűnt, hogy a polgárságot mint rendet nem említettük a társadalmi-politikai tényezők sorában. Nem tehetjük, mert gyakorlatilag ilyen nem létezett. A magyar alkotmány a nemességet és az egyházat ismerte, az előbbi főurakra (*barones regni*) és nemesekre (*nobiles regni*) oszlott, ezek voltak illetékesek politikai kérdésekben.⁴⁴ A polgárok személyükre nézve ugyanolyan szabadok voltak, mint a nemesek, de rendet nem alkottak. Jogi kérdésekben a városok testületként a nemesekkel egyenrangúak voltak.⁴⁵

³⁹ Uo.

⁴⁰ K. Mollay: Das Ofner Stadtrecht, Bp. 1959. 60. ü. 5.

⁴¹ Uo. 61. l. § 6.

⁴² Uo. 61. l. § 7.

⁴³ Uo. 61. l. § 8.

⁴⁴ Fügedi E.: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. (Történeti statisztikai füzetek). Bp. 1970.

⁴⁵ Verbőczy, Tripartitum Partis IV. Tit. 9. (mill. kiadás 390. l.).

Az országgyűlésre a városokat is meghívták, de külön egységet (kamarát) nem alkottak, hanem a résztvevő nemesekkel együtt szerepeltek. A polgárság gyengesége magyarázza az ország gyengeségét is. Okok után keresve a magyar történettudomány a városok gazdasági és társadalmi fejlettségének elmaradott voltára hivatkozik. Kétségtelen, hogy ez a leg-súlyosabb érv, de rá kell mutatni még egy másik jelenségre is, és ez a polgárság magatartása politikai kérdésekben. Végigolvasva a városok országgyűlési vagy udvari követeinek jelentését, elképesztő rövidlátással és közömbösséggel találkozunk, amely csak abban az esetben ad érdeklődésnek helyet, ha a városokat közvetlenül érintő gazdasági kérdések kerülnek szóba.⁴⁶ Sietve tesszük hozzá, hogy ez a magatartás nem a német városok monopóliuma, a többiek is így viselkedtek.

Ha azt állítottuk fentebb, hogy a 12–13. században Magyarország európaizálódott, akkor politikai szempontú vizsgálatunkat azzal a kérdéssel kell lezárunk, hogy milyen politikai szerepet játszottak a bevándorlók utódai az ország politikai életében.

Ha ismét a középkori hierarchiát követjük, akkor meg kell állapítanunk, hogy a nagy politikai szerepet játszó főpapok közül mindössze három volt német.⁴⁷ Eberhard szebeni prépost, majd zágrábi püspök, Zsigmond király tanácsadója és kancellárja⁴⁸ és Beckensloer, Mátyás király kegyeltje.⁴⁹ A legnagyobb karriert Bertold meráni herceg futotta be, aki kalocsai érsek lett, és két éven át (1211–1213) az erdélyi vajda tisztét is viselte, de éppen politikai tevékenysége miatt volt kénytelen elmenekülni az országból.⁵⁰ Azok a nagy prelátusok, akik akaratukat a központi hatalommal szemben érvényesítették, nem németek voltak, hanem magyarok, és egy francia származású.⁵¹

Az arisztokrácia szerepének fontossága már az eddigiekből kitűnt. A 13–15. században Magyarországon kb. 50 nemzetség viselte a tisztségeket, s ezek – bár különböző ágakban – szerepüket három századon át megtartották. Volt közöttük olyan, amely a honfoglaló törzsek vezéreitől származott, mások – kb. 15 nemzetség – bevándorolt lovagokat vallottak ősüknek. Ezen a ponton ismét kifejezésre jut a bevándorlás összeurópai jellege. Nyolc közülük német, a többi francia, itáliai, cseh, sőt spanyol és orosz

⁴⁶ *Iványi B.*: Eperjes sz. kir. város levéltára. Bp. 1931 és *uő.*: Bártfa sz. kir. város levéltára. I. Bp. 1912.

⁴⁷ A 12. sz. elején élő Hartwick püspökről egy vita során Csóka Lajos azt állította, hogy azonos az 1072–1085 között hersfeldi apátként működő Hartwick magdeburgi püspökkel. Vö. *Pauler Gy.*: Ki volt Hartvik püspök? *Századok*. 16/1883. 803–804, *Tóth Z.*: A Hartwick legenda kritikájához. Bp. 1942, 114–116, *Csóka J.*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 154–156.

⁴⁸ Régebbi irodalmunkban Albeni néven szerepel, holott az Albeniekkel (Medvceikkel) csak sógorságban állt, ismeretlen származású. 1397 előtt szebeni prépost, 1397–1407 és 1409–1420 zágrábi, 1407–1409 váradi püspök. 1402–1420 kancellár. 1397 óta Zsigmond király bizalmas tanácsadója.

⁴⁹ *J. Gottschalk*: Der Breslauer Johann Beckensloer († 1489). Erzbischof von Gran und Salzburg. Archiv f. schlesische Kirchengeschichte. 27/1968. 98–129.

⁵⁰ Bertold meráni hg. fia, bambergi prépost. 1205–1218 kalocsai érsek (fiatal kora és hiányos képzése miatt azonban nem kormányozhatta egyháztartományát) 1212–1213 erdélyi vajda. 1213-ban horvát, dalmát és szlavón bán is, egyben a király helytartója II. András hadjárata idején. Testvére Gertrud királyné meggyilkolása után menekülnie kellett.

⁵¹ Lukács esztergomi érsek (1158–1181) a Gutkeled nemzetségből való. Róbert érsek (1226–1239) liège-i származású volt.

nemzetiségű volt.^{5 2} A bevándorolt lovagok és utódaik politikai szereplésére vonatkozólag ellentmondó adatok állnak rendelkezésre. Le kell szögezni, hogy – két kivételtől eltekintve^{5 3} – az első nemzedékben nem töltöttek be országos méltóságokat, többnyire csak a harmadik nemzedék tagja lett báró.^{5 4} Ez a megfigyelés azonban genealógiákon és elég hiányos archontológián alapul, és semmiképpen sem zárja ki, hogy a bevándorolt lovag a király kíséretéhez tartozva politikai tevékenységet fejtsen ki. Látszólag csak az országos méltóságokat tartották fenn a későbbi nemzedékeknek.^{5 5} Valószínűleg valamiféle politikai, de nem etnikai asszimilációról volt szó, mert egyes nemzetségek egy-egy ága továbbra is német maradt.^{5 6} Ezek azonban kivételek, mert a legtöbb bevándorolt nemzet-

^{5 2}Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 4–6, Német származású: Balog, Gutkeled, Győr, Hahót, Héder, Hermány, Hontpázmány és Ják. Francia: Smaragd, olasz: Rátót, spanyol: Kókényes–Radnót, cseh: Bogát–Radvány és Ludány, orosz: Dobák.

^{5 3}A német Ják nemzetség őse, *Vencilinus hospes Alamanus* I. István hadvezére a Koppány elleni hadjáratban (*Szentpétery*: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I. Bp. 1937, 313, vö. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. 244). – Hont és Pázmány ugyanakkor a királyi testőrség feje volt *qui sanctum regem . . . gladio Theutonico more accinxerunt* (*Szentpétery*: i. m. I. 297). – Meráni Bertoldot itt figyelmen kívül hagytam.

^{5 4}A Hahót nemzetség őse III. István uralma alatt (1162–1172) jött Stájerországból. Az első országos méltóságot betöltő családtag a harmadik nemzedékben Buzád, szlavón bán (1226–1229). *Karácsonyi*: i. m. II. 122–123. – A Héder nemzetség ősei, Heidrich és Wolfger II. Géza idején (1141–1162) vándoroltak be ugyancsak Stájerországból. A harmadik nemzedékben királyi lovászmestert, a negyedikben Henriket találjuk, aki országbíró (1254–60), nádor (1260–66), majd szlavón bán (1267–70 és 1273–74) volt. Uo. II. 145–147, 160.

^{5 5}Vö.: 53. jegyz. A Hontpázmány nemzetség leszármazása olyan értelemben hiányos, hogy az egyes ágak közötti kapcsolat nincs bizonyítva, így a generációkat sem tudjuk pontosan megkülönböztetni. Csak Hont közvetlen leszármazóit ismerjük a 4. nemzedékig, közülük a 3. nemzedékhez tartozó Lampert Árpád-házi Zsófiát vette el. *Karácsonyi*: i. m. II. 184–185.

^{5 6}Biztosan német maradt a Hontpázmány nemzetség szentgyörgyi és bazini ága és talán a Héder nembeli Kőszegiek. – Az asszimilációt mindeddig nem kutatták – nem utolsósorban a téma kényes volta és a források töredékessége miatt. A nevek kiértékelése egy, az asszimilációval kapcsolatos jelenségre mutat rá. Táblánkban két nemzetség névhasználatát mutatjuk be, különös tekintettel a német területéről behozott nevek továbbélésére.

	1.	2.	3.	4.	5.
	nemzedék				
Hahót					
A férfiak száma	1	2	12	20	11
Német nevek száma	1	2	7	5	1
Magyar nevek száma	–	–	2	2	1
Héder					
A férfiak száma	2	3	7	12	9
Német nevek száma	2	2	3	2	2
Magyar nevek száma	–	–	–	–	–

A tábla azt a változást mutatja be, amelynek során a német nevek már a harmadik nemzedéktől kezdve csökkennek, s helyükre keresztény (János, Miklós stb.) vagy magyar (Csák, Ákos stb.) nevek lépnek.

ség etnikailag is asszimilálódott. Ha többet tudnánk a kor házasságairól, akkor talán többet mondhatnánk erről az asszimilációról is.

Prelátusok és lovagok törpe kisebbséget alkottak a bevándorolt németek között, akiknek túlnyomó többsége városi polgár és paraszt volt. Az utóbbiak nem játszhattak politikai szerepet, mert nem voltak nemesek, és így nem tartoztak a politikai értelemben vett nemzethez.

Talán ellentmondásnak tűnik, hogy a politikai tevékenység lehetőségét és a tényleges politikai szerepet társadalmi ismérvekkel mértük, meggyőződésünk azonban, hogy a középkori Magyarországon a társadalmi státus sokkal döntőbb tényező volt, mint a nemzetiség. A bevándorolt német lovag unokája nem azért játszhatott politikai szerepet, mert német volt, hanem mert birtokos nemesként joga volt hozzá. És megfordítva: a bevándorolt német polgár előtt nem azért zárult el a politikai szerephez vezető út, mert német volt, hanem mert a polgársághoz tartozott. Az erdélyi gerébek esete bizonyítja, hogy a politikai szereplés még a megyén belül is elképzelhetetlen volt a magyar nemességhez való asszimilálódás nélkül, mert a gerébekeket a megyei nemesség felszívta, s az új társadalmi státussal eredeti nemzetiségüket is elvesztették.⁵⁷

Összefoglalva: a nyugat-európai és ezen belül a német elem betelepülése nem tudta Magyarország politikai életét és alkotmányát befolyásolni annak ellenére, hogy a németek kiváltságokban részesültek, és — legalábbis az erdélyi és a szepesi szászok és a városok egy része — meg tudta őrizni nemzetiségét.

*

A német bevándorlók első hulláma — a lovagok és papok kivételével — kizárólag, a második hullám is nagyobb részét parasztokból állt. Ha későbbi társadalmi helyzetüket akarjuk megítélni, akkor a döntő kérdés nem az, hogy az első vagy a második hullámhoz, hanem az, hogy a szászok kiváltságolt egységéhez tartoztak-e vagy sem. Az erdélyi és szepesi szászok meg tudták őrizni különállásukat, a többi paraszt a jobbágyságba olvadt bele teljesen függetlenül attól, hogy mikor érkezett az országba.

A német parasztság társadalmi mobilitásának kérdését felvetve legelőször is azt kell leszögeznünk, hogy helyzetük nem különbözött az országban élő többi jobbágyétól, azaz a felemelkedés két útja állt nyitva előttük, az egyházi rend felvétele vagy a városba költözés.

Nyilván sok német paraszt küldte fiát egyházi pályára, számszerűséget sajnos nem állapíthatunk meg. Sok szerencsésük nem volt. A főpapok, mint már mondtuk, az arisztokraták és a nemesség soraiból kerültek ki, így a legmagasabb poszt, amit német parasztfiú elérhetett, a szebeni prépostság volt. Mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy megállapításunk a hazai németekre vonatkozik, mert akadt német főpap magyar egyházmegye élén Hartwicktól kezdve a 15. századi sziléziai püspökökig.⁵⁸ Nem tudunk azonban róla, hogy hazai német klerikusnak ezen az úton sikerült volna családját jobb

⁵⁷ Mályusz, Századok. 73/1939. 404–408, *Maksay F.*: Erdély és népei (szerk.: Mályusz E.). Bp. 1943.

⁵⁸ Beckensloerön kívül Soltz Miklós váradi püspök (1470) is sziléziai származású volt. vö. *Fügedi E.*: A XV. századi magyar püspökök, Tört. Sz.

társadalmi helyzetbe juttatnia, működésük csak korlátozott anyagi előnyökhöz segítette hozzá rokonságukat.

Több siker várt azokra, akik a városokba költöztek, és ott megszabadultak a jobbágság kötelékeitől. Demográfiai szempontból a magyar városok is szörnyek voltak, amelyek magukhoz vonzották a vidék lakosságát, és aztán könyörtelenül elpusztították őket. A városok lakosságának létszámát csak állandó utánpótlás, bevándorlás biztosíthatta. Mi sem volt természetesebb, mint hogy a városok vidékieket vettek fel polgáraik sorába.⁵⁹ Kolozsvárott – hogy konkrét példát említsünk – is bizonyítható az erdélyi falvakból való bevándorlás.⁶⁰ Az egyik esküdt, Polkyscher Jakab – aki az artium liberalium magister fokozatot a bécsi egyetemen szerezte meg – járta ki a város egyik kiváltságlevelét Zsigmond királytól. Ő vagy családja – nevének tanúsága szerint – Bolkácsról származott, és Kolozsvárra költözött. Jakab 1423 után halt meg, nagy tekintélynek és vagyonnak örvendő, utódai továbbra is a város vezető családjai között foglaltak helyet.⁶¹ Életrajza szép példája annak a magyarországi parasztnak, aki elérte a polgári státust.

A német bevándorlók második hulláma részben olyan emberekből állt, akik polgárként indultak útnak, vagy itt lettek egy város polgáraivá. Városaink társadalomtörténete olyan típust mutat be, amely eltér a polgár hagyományos alakjától. A történész számára ez a típus már csak azért is feltűnő, mert polgár volta ellenére a kor forrásaiban a feudális *comes* címet viseli. Vállalkozók voltak ezek, akik mindenféleképpen foglalkoztak: majorságuk volt a város határában, sokszor nemesi jogcímen fekvő birtokot szereztek, *Gewölbherr*-ként nagybani kereskedelmet űztek, konzorciumba állva várost alapítottak, fontos és nagy királyi és egyházi jövedelmeket vettek bérbe, városbírói vagy legalábbis esküdti tisztet töltöttek be, sereget vezettek, és az is előfordult, hogy a csatatéren haltak meg.⁶² Nem csoda, hogy az ország leghatalmasabb családjaival álltak sógorságban.⁶³ Ismeretlen okból – mert ezt még a városi demográfiai viszonyok sem indokolják eléggé – a 14. század végén eltűnik ez a tekintélyes, az országos politikában is részt vevő vezető polgári típus. Az utolsó férfinak sok esetben csak lányai voltak, akikkel együtt sokszor a polgári vagyon arisztokrata kézre került. Élénk tevékenységük ellenére sem sikerült azonban egyetlen vezető német polgári családnak sem felemelkednie az arisztokráciába.

Az itt jellemzettek a város vezető rétegéhez tartoztak, s ez a réteg mindent megtett, hogy hatalmát a városon belül fenntartsa. A célt szolgáló eszközök változatosak voltak. A budai jog előírta, hogy az újonnan választott bírónak négy német nagyszülővel kell rendelkeznie.⁶⁴ Ez a rendelkezés, amelyet csak a magyar céhpolgárság puccsa után hoztak,⁶⁵ egy csapásra két legyet ütött egyen. Egyrészt alkalmas volt arra, hogy biztossítsa a város vezetőjének német voltát, másrészt biztosította a vezetőréteg zártságának

⁵⁹ A körmöcbányai új polgárookra ld. *Hanika*, i. m. 62–68 és *T. Lamoš*: Vznik a počiatky mesta Kremnice. Bratislava. 1969. 47–50.

⁶⁰ *Makkai*, i. m. 41–43, vö. *Szűcs J.*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 325–326.

⁶¹ Uo.

⁶² *Fügedi*: Alba Regia 10/1969. 117–118.

⁶³ A budai Hencfiek a Lackfiakkal álltak rokonságban.

⁶⁴ *Mollay*: i. m. 32.

⁶⁵ *Szűcs*: i. m. 282–283.

fenntartását. Ugyan ki emlékezett egy kis német foltozóvarga nagyszüleire? De a vezetők nagyszülei is vezetők voltak, akiknek emléke a polgárság emlékezetében ugyanúgy nyomot hagyott, mint síremlékük a város templomában, nevük a város határában. A budai jog írásba foglalása az egyik véget, a másik a bányavárosoké. Paulinyi Oszkár megállapítása szerint az alapító konzorcium tagjai főtéri polgárok lettek, akik a hatalom gyakorlását úgy biztosították utódaik számára, hogy bizonyos előjogokat a főtéri ház és telek birtoklásához kötöttek. Évszázadokig állt fenn ez a rendszer a bányavárosokban anélkül, hogy egyetlen szóval kodifikálták volna.⁶⁶

A különböző nemzetiségek létszáma és gazdasági hatalma nem állt mindig összhangban egymással. A német városi vezető réteg lehetett számszerűen kicsi, de gazdaságilag hatalmas. A bíró és az esküdtek választása Magyarországon sem volt választás a szó demokratikus értelmében. Így aztán a város vezetősége sokszor került ki a német kisebbség soraiból. Ez volt az eset Zsolnán is, ahol I. Lajos 1381-ben külön kiváltságlevélben szabályozta az esküdtek választását. A király megállapította, hogy Zsolnán és környékén a németekkel szemben a „szláv” polgárok vannak többségben, s hogy mindkét nemzetiség tagjai egyformán eleget tesznek kötelezettségüknek; ezért elrendelte, hogy a jövőben az esküdtek felét a németek, másik felét a szlávok közül kell választani.⁶⁷ Látszólag nemzetiségi ellentét áll a királyi rendelkezés mögött, de ez nem így van. Gazdagok és szegények álltak egymással szemben, és az ellentmondásos gazdasági és számszerű helyzet a *non numerantur, sed ponderantur* elv diadalához vezetett. Másodrangú kérdés volt, hogy a gazdagok németek, a szegények szlovákok voltak.

Zsolnán 1381 előtt nem került sor zavargásokra, legalábbis a források és a privilegiум nem említenek ilyet. A 15. század elején azonban Budán véres felkelés robbant ki, amely a német polgárok egy kis csoportja ellen irányult.⁶⁸ Ebben az esetben a meggazdagodott magyar polgárok egy kis csoportja használta fel a szegénység gyűlöletét arra, hogy megszerezze magának a város vezetésében a részesedést, ami sikerült is, mert 1438-tól kezdve a bírót minden második esztendőben a magyar polgárok közül kellett választani.⁶⁹

A budai események csak hőfokban különböztek a többi városban végbement mozgalmaktól. Minden esetben társadalmi és gazdasági kérdések kerültek szőnyegre, minden esetben eltérő volt a megelőző fejlődés, az indítók, ennek megfelelően a mozgalom célja és lefolyása. Ahol a lakosság nemzetiségileg egységes volt, mint pl. a kizárólag magyaroktól lakott Szegeden, az eseményeknek nem volt nemzetiségi színeze. ⁷⁰ Mindenütt, ahol a lakosság nemzetiségileg megoszlott, a mozgalom is nemzetiségi színezetet nyert, a német–magyar vagy német–szlovák ellentét látszatát keltette. Buda ennek szép példája, mert köztudomás szerint a városban továbbra is laktak németek, sőt kétévanként német bíró kormányzott.

⁶⁶ Paulinyi O.: Tulajdon és társadalom a Garamvidéki bányavárosokban. Tört. Sz. 1962, 173–181.

⁶⁷ V. Chaloupecký: Privilegium pro Slavis. Bratislava (folyóirat!), 10/1936, 349–364.

⁶⁸ Így értékelte Aeneas Piccolomini és a magyar Turóci János, vö. *Szűcs*: i. m. 287–288.

⁶⁹ *Szűcs*: i. m. 273–275, 287–288.

⁷⁰ Uo. 333–335.

A mozgalom lényege a társadalmi-gazdasági ellentét volt, és itt napfényre kerültek a magyarországi városfejlődés elmaradottságának jelei. Ezért csak röviden figyelmeztetünk arra, hogy ezek a mozgalmak nem azonosíthatók azokkal, amelynek során a német birodalom városaiban a céhpolgárság megnyirbálta a patríciusok hatalmát.

Társadalmi áttekintésünk összefoglalását is ezzel a gondolattal kell indítanunk. Bár a németek – Európa többi népeivel együtt – tömegesen vándoroltak be Magyarországra, nem tudták a nyugat-európai társadalmi viszonyokat új hazájukban megvalósítani. Nemcsak a vidéken, de még a városokban sem, ahol a király és az arisztokrácia nem avatkozott bele a polgárság belügyeibe. Az okot az ország gazdasági fejlődésében kell keresnünk, ez egyben utolsó szempontunk.

*

A magyarországi német települést gazdasági szempontból vizsgálva három teljesítményt kell kiemelnünk: a) a vidéki települést, b) a bányászatot, c) a városokat. Azt már most előrebocsáthatjuk, hogy a német és vele együtt az európai bevándorlás ezen a téren mutathat fel legtöbb eredményt, de a telepések ennek ellenére ugyanúgy nem kerülhették el az ország tragikus gazdasági sorsát, mint az itt élő többi nemzetiség tagjai.

a) Mint már többször mondtunk, az első betelepülő-hullám kizárólag, a második túlnyomórészt parasztokból állt. A 11–12. századi Magyarországnak leginkább földművesekre volt szüksége; a politikai szervezet és az adott kiváltságok segítségével biztosította részvételüket az ország kiépítésében. A bevándorlók új falvakat hoztak létre, erdőt irtottak, az irtásokon szántóföldeket alakítottak ki. Az erdélyi szászoknak 200, a szepesieknek 60–64 telepük volt, közülük több várossá fejlődött, mint pl. Nagyszében és Brassó, Lőcse és Kézsmárk. A többi kis német sziget kiterjedését pl. Pozsony vagy az alsó-magyarországi bányavárosok környékén ma még nehéz meghatározni. A német kutatók – ahogyan erre másutt rámutattunk – hajlamosak voltak arra, hogy német helynévből német lakosságra következtessenek. Ez az eljárás hamis eredményekhez vezet, mert a német helynév nem jelent szükségszerűen német lakosságot is, csak annyit, hogy a helység közelében németek is éltek, akik német helyneveket használtak. Egyedül a személy- és dűlőnevek bizonyíthatják egy település etnikumát.⁷¹ Amíg ilyen vizsgálatot nem végeznek, addig a német település pontos kiterjedése sem állapítható meg.

Úgy véljük, mindkét fél érdekét szolgáljuk, ha megemlítjük még, hogy a német tudósok sokat törték a fejüket a német település területi logikáján. Vizsgálatuk során kizárólag a német telepeket vették figyelembe.⁷² Ez azért nem helyes, mert mindig a magyar király embere vagy a földesúr (ha ilyen volt) határozta meg az új település helyét és határait, éspedig a telepések nemzetiségére való tekintet nélkül. Ami a megállapított határokon belül történt, az már a telepések ügye volt. Ha az ország vagy a szűkebb terület kiépítésében logikát kell keresni, akkor az a földesúr és nem a telepések, a gazdasági döntés és nem a nemzetiségi viszonyok logikája. Csak az erdélyi és szepesi szászok zárt területe jelent bizonyos mértékig kivételt.⁷³

⁷¹ Fügedi: Századok 75/1941. 421.

⁷² Uo. 417.

⁷³ Maksay: i. h.

Az ország kiépítése során a magyar királyság két intézménnyel ismerkedett meg, amely Magyarországon német eredetűnek látszik: a soltészséggel és az ún. „német joggal”. A soltészség intézménye két úton került Magyarországra, az egyik Szilézián át az ország északnyugati részére, a másik Lengyelországon át a Szepességre és az ország északkeleti részeire vezetett. Sokat foglalkoztak a soltészekkel,⁷⁴ ezért elegendőnek látszik, ha itt az intézmény leglényegesebb vonásait emeljük ki. Nem az új falvak létrehozása, nem az erdőirtás volt a legfontosabb momentum, hanem a vállalkozó bekapcsolása, aki egyrészt magára vállalta a telepítés nehézségeit és kellemetlenségeit, másrészt – és ez még fontosabb – tőkeerejével és szervezési ismereteivel meggyorsította a folyamatot. A *locator* intézménye az új falvak telepítésének gyors és kényelmes módja volt. A 13. század végén és a 14. század elején az ország gyors kiépítése abszolút gazdasági szükségesség volt, s ezen a téren a soltészok nagy segítséget jelentettek. Példaként a Körmöcbánya környéki falvakra utalhatunk. Amikor 1328-ban a király megalapította Körmöcöt, és a *volle Henne* aranyát elkezdték kibányászni, a bányászathoz és kohászathoz nyersanyagra volt szükség. Nagyon rövid időn belül a város körüli erdőben falvakat hívtak életre, amelynek lakói elsősorban a szükséges nyersanyagot (bányafa, faszén stb.) állították elő. Valamennyit soltész telepítette.⁷⁵

A német jog Magyarországon csak a falusi településekkel kapcsolatban fordul elő, a városok esetében nem. Jelentőségének megítélése érdekében a korábbi viszonyokat kell figyelembe vennünk. A királyság korai időszakában a falusiak személy szerint kötődtek földesuraikhoz, személy szerinti, sokszor egy falun belül eltérő és nemegyszer kézműves szolgáltatással tartoztak neki, a határhasználatot sajnos nem ismerjük. A 13. század derekán döntő fordulat állt be, mert a falvak határát telkekre (*sessio*) osztották fel, minden jobbágy a belsősegen kívül azonos nagyságú szántót és a haszonélvezetekből (legeltetés, erdőhasználat stb.) részesedést kapott, az azonos nagyságú telek után azonos (többnyire pénzbeli) járadékot volt köteles beszolgáltatni. A szabad költözés ennek a rendszernek szükségszerű velejárója volt, s így a régi, személy szerinti függés objektívabb, személytelenebb formát öltött.⁷⁶ Ez ugyanaz a változás, ami valamivel korábban Csehországban lejátszódott, s amelyet Šusta írt le olyan találóan.⁷⁷ Az ország északi részén ezt az objektívabb formát „német jog”-nak nevezték. A többi országrészen ez a kifejezés ismeretlen volt annak ellenére, hogy az átalakulás ugyanúgy végbement. Különösen a Dunántúlon feltűnő a kifejezés hiánya. Ha erre vonatkozólag pontosabb eredményeket akarunk elérni, akkor elsősorban a jobbágytelek nagyságának gyakorisági megoszlását kellene összegyűjteni, elemezni, és összefüggését (vagy az összefüggés hiányát) a *Hufe*-val megállapítani. Mindaddig, amíg ilyen vizsgálatokra nem kerül sor, nem mernénk azt állítani, hogy az egész folyamat német minta alapján játszódott le.

⁷⁴ Az irodalmat ld. *Fügedi E.*: A „németjogú” falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században (Szerk.: Székely Gy.). Bp. 1953, 225–239.

⁷⁵ *M. Matunák*: Z dejin slobodného a hlavného banského mesta Kremnice. Kremnice 1928, 128–130.

⁷⁶ *Fügedi*, i. m. (74. jegyz.) 233–234.

⁷⁷ *J. Šusta*: Dvě knihy českých dějin. I. Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308. Praha 1926² 1–86.

A falvak telkek szerinti átalakítása az egyik fontos lépés volt Magyarország európaizálódásának útján, a parasztság szempontjából biztosan a legfontosabb. Ez veti fel azt a kérdést: mit tanult a hazai lakosság a német bevándorlóktól? Agrotechnikai szempontból még nem tudunk a kérdésre válaszolni, bizonyos adatok azonban indokolt kétségeket keltenek. A gabona Magyarországon nem volt keresett mezőgazdasági cikk, ez az ország volt talán az egyetlen Európában, amely a középkorban nem szenvedett éhínségektől.⁷⁸ A keresett cikk bor és vágóállat volt. A bortermelést a latinok emelték magasabb szintre, bár a régészet megállapításai alapján annak lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy néhány római kori borvidék átvészelte a népvándorlás viharait.^{78a} Másrészt utalnunk kell arra, hogy az agrotechnika országreszenként igen különböző színvonalú lehetett.

b) Abu Hamid volt az első utazó, aki a magyarországi arany- és ezüst-előfordulásokat megemlítette. A 13–14. század folyamán aztán egy sor nemesfémbányát nyitottak meg, és mellettük német bányavárosokat alapítottak. Az első korszakban, még a tatárjárás előtt, az ezüsttermelés megszervezésére került sor. Ez a folyamat Selmecebánya és Radna alapításával kezdődött, a végét Besztercebánya 1255. évi alapítólevele jelzi. A második periódus a 14. század második negyedében következett be, s ekkor már az arany játszotta a főszerepet: Körmöc, Nagybánya, Offenbánya és Zalatna ebben az időben jött létre. Magyarországon már korábban termeltek nemesfémeket, de most a termelés technikai szintje megnövekedett a német bányászok magukkal hozott tapasztalatainak értékesítésével. Mindkét periódust lázas vállalkozói tevékenység jellemezte. A gyors siker nemcsak a német bányászoknak volt köszönhető, hanem a nyugat-európai kereskedelmi tőkének is, amely nem nélkülözhetette a magyar nemesfémeket a Levantei kereskedelem lebonyolításánál. A termelés jelentékeny volt. A 14. század fellendülését a 15. század elején követték az első természeti visszacsapások, a nemesfémhozam csökkent, és többé nem érte el a 14. századi színvonalat.⁷⁹

c) Nemcsak a bányavárosok köszönhették létüket az ország nemesfémkincsének, ez volt az alapja a kereskedelem fellendülésének, és ezzel együtt a városok kialakulásának is. A 13. században ezen a téren is lázas tevékenység tapasztalható: egy sor régi típusú város alakult át, és sok újat alapítottak.⁸⁰ Nem mindegyik város tudta magát tartani, a küzdelemből néhány került ki győztesen. Mégsem könnyű megszerkeszteni Magyarországot legnagyobb és leggazdagabb városainak jegyzékét. Történetírásunk egyrészt előnyben részesítette a szabad királyi városokat, másrészt azt állította, hogy a hét tárnoki város volt a legnagyobb, ami kétségtelenül igaz, ebben az esetben azonban olyan jelentős kereskedelmi gócpontok maradnak ki, amilyen a szász Brassó és Szeben, vagy Szeged és Várad, amely csak később vagy egyáltalán nem kapta meg a sz. kir. városi rangot. Nemrégén megkíséreltük a rangsor megállapítását a kolduló rendi kolostorok száma szerint.⁸¹ Eredményünk nem vonta kétségbe Buda elsőségét, de kiderült, hogy Fehérvár és Pécs is nagyvárosnak

⁷⁸ Fügedi, Demográfia, 1969, 500–507.

^{78a} Sági K. – Fűzes M.: Régészeti és archeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. Agrártört. Sz., 9/1976. 79–98.

⁷⁹ Paulinyi O.: Nemesfémgazdaságunk és országos gazdaságunk alakulása a bontakozó és kifejlett feudalizmus korszakában. 1000–1526 Gazdag föld – szegény ország. Száz. 106/1972. 561–605.

⁸⁰ Fügedi, Alba Regia 10/1969. 114–118.

⁸¹ Fügedi, Száz. 106/1972. 70–74.

tekintendő. Bárhogyan is áll a dolog, a legnagyobb városok egy része német volt, vagy jelentős német lakossággal rendelkezett (Buda, Kassa, Pozsony, Sopron, Nagyszében és Brassó), és ezek főképpen kereskedővárosok voltak. Másutt már hangsúlyoztuk, hogy a magyar városfejlődés döntő tényezője — a bányavárosokat kivéve — nem a kézműipar, hanem a kereskedelem volt.⁸² Az élénk kereskedelmet nemcsak a magyarországi városok támogatták, hanem nyugati partnereik is a kereskedelemről származó haszon, a magyar arany miatt.⁸³ Ez a tény nemcsak a 13., de a 15. században is megakadályozta a kézműipar fellendülését. Nem lehet megszabadulni attól a benyomástól, hogy a polgárságnak sem volt érzéke a kézműipar fejlesztéséhez. S hogy itt nem a nemzetiségi kérdés játszott közre, azt a legszebben Kassa közömbössége bizonyítja a Zsigmond király által megindított barchetszövessel szemben. A takácsok németek voltak, Kassa vezető rétege szintén, a király tanácsadója pedig Nürnbergi Márk. A barchetszövés bevezetése mégis megbukott, s a kassaiak semmit sem tettek annak érdekében, hogy ezt az iparágat meghonosítsák vagy fejlesszék, számukra csak a kereskedelem volt fontos.⁸⁴

A végzetes csapást a nyugati partner éppen a kereskedelem terén mérte a magyar gazdasági életre. A középkori távolsági kereskedelem árucikkei valóban nagy távolságról érkeztek, Flandriából, a Rajna mellől, Itáliából vagy a Levantéből. Az út hosszabb szakasza a nyugati (német, olasz) partner kezében volt, a magyar kereskedőnek csak a behozott áru szétosztása és a kivitt áru összegyűjtése maradt. Ráadásul a nyugati partner jól kiépített kereskedelmi hálózat és tőkeerős hitelrendszer kellős közepén működött. A perifériára szorult magyar kereskedőnek előbb-utóbb el kellett buknia.⁸⁵ A 16. század elején Magyarország kereskedelmi mérlege passzív,⁸⁶ a kézműipar fejletlen volt.⁸⁷ A következmény a városi társadalmi-gazdasági élet megtorpanása. Nem csoda, hogy a polgárság politikai szerepe jelentéktelen maradt. A kezdet ragyogó volt, a bányavárosok sora szállította az aranyat, ezüstöt és rézet, városaink a nemesfémtermelés virágkorában álltak a legközelebb a nyugat-európaiakhoz.⁸⁸ De a vég hanyatlás volt, és a német polgárság ebből a helyzetből ugyanúgy nem vonhatta ki magát, mint az ország többi polgára.

*

Megkíséreltük nagy vonalakban felvázolni a középkori magyar fejlődést a német betelepülés szempontjából, és a folyamatot következményeivel együtt politikai, társadalmi és gazdasági szempontból jellemezni. A hangsúlyt a nagy vonalakra helyeztük, mert világos, hogy bizonyos kérdéseket egyáltalán nem érintettünk, olyan részletek ismertetésétől tekintettünk el — elsősorban előadásunk terjedelme miatt —, amelyek a vázlatot finomabbá tehetnék volna. Egyetlen szóval sem tértünk ki a bevándorlók származására, egyszerűen németeknek neveztük őket, s ezzel magunk is azt a hamis látszatot keltettük,

⁸² *Fügedi*, Alba Regia 10/1969. 117.

⁸³ *Paulinyi*, Száz. 106/1972. 561–605.

⁸⁴ *Szűcs*, i. m. 212–216., az erre vonatkozó forrásokat ld. *Wenzel G.*: Kassa város parkett-készítése a XV. század elején. Pest 1871. 14–43.

⁸⁵ *Szűcs*, i. m. 110–115.

⁸⁶ *Fügedi E.*: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. Agrárt. Sz. 11/1969. 1–17.

⁸⁷ *Szűcs*, i. m. 112.

⁸⁸ *Paulinyi*, i. h.

hogy egységes nemzetről van szó, ami nyilván nem így volt. Közelebb álltunk volna a történeti valósághoz, ha legalább az észak- és délnémeteket – a magyar kancelláriai gyakorlat szerint *Teutonici* és *Saxones* – megkülönböztettük volna. Német nyelvészek munkáit olvasva kiderül, hogy még a nagy német szigetek sem voltak egységesek, hanem különböző német csoportokból tevődtek és itt olvadtak össze. De a különbségek hangsúlyozása csak zavarosabbá tette volna a képet. Mert a *Teutonici* és *Saxones* csak kettő azokból az európai népképekből, amelyek hordozói hozzájárultak a magyar királyság kiépítéséhez és fejlődéséhez. Reméljük, hogy azért, hogy a németeken kívül folyton figyelembe vettük a vallonok, franciák, flamandok teljesítményét is, nemcsak jobban aláhúztuk a fejlődés össz-európai jellegét, hanem be is bizonyítottuk azt. Erősen hisszük, hogy ez mindenütt így volt, hogy a német keleti település mindenütt olyan mozgalom része volt, amelyben nemcsak a németek, hanem Európa valamennyi népe részt vett. Ha a német történettudomány a keleti települést európai keretbe illeszti bele, akkor regionális tények és folyamatok során kívül olyan szoros összefüggésekre bukkan majd, amely biztosítja a keleti település helyét és rangját kontinensünk történetében.